

वित्तीय क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धाको स्थिति कस्तो ?

अंक ३, २०६१

विगत दुई दशकअघि सुरु गरिएको आर्थिक उदारीकरणले आज नेपालको वित्तीयक्षेत्रमा धेरै परिवर्तनहरू ल्याइसकेको छ। सरकारी स्वामित्वका बैंकहरूको 'टोकन प्रथा' मा अभ्यस्त बनेका उपभोक्ताले आज निजीक्षेत्रका भन्डै डेढ दर्जन बैंकहरूबाट अत्याधुनिक 'ई-बैंकिङ सेवा' उपभोग गर्ने अवसर पाइरहेका छन्। पछिल्लो समयमा अधिकांश वाणिज्य बैंकहरूले सुरु गरेका एटीएम कार्ड, डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, एनि-बैंक ट्रान्जेक्सन ई-बैंकिङ सेवाका केही उदाहरण हुन्। त्यस्तै च्याउसरी उम्मेका वित्त कम्पनी, बिमा कम्पनी र सहकारी संस्थाहरूले पनि विभिन्न सेवाहरू दिँदै आएका छन्। तर वित्तीयक्षेत्र आलोचनाबाट मुक्त भने छैन। बैंकिङ सञ्जाल विस्तार भए पनि बहुसंख्यक ग्रामीणक्षेत्र अझै यसभित्र समेटिन सकेको छैन। प्रतिस्पर्धा वृद्धि भए पनि संस्थागत हुन सकेको छैन र सरकारी बैंकहरूको असक्षमताको फाइदा उठाउँदै निजी बैंकहरूले अत्यधिक मुनाफा कमाइरहेका छन्। अर्कोतिर, वित्त कम्पनीहरूबीचको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाका कारण क्षमता नभएका व्यक्तिहरूलाई समेत विभिन्न प्रयोजनका लागि ऋण दिने परिपाटी सुरु भएको छ। बिमा कम्पनी र सहकारी संस्थामा पनि व्यावसायिक मर्यादा कायम हुन सकेको छैन। यो जानकारीपत्रमा यिनै विषयवस्तुहरूमा केन्द्रित रहेर वित्तीयक्षेत्रको सुधार कार्यक्रम पश्चात देखिएका विभिन्न सकारात्मक र नकारात्मक परिणाम र स्वस्थ प्रतिस्पर्धाका लागि भविष्यमा चालिनु पर्ने कदमहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ।

वित्तीय क्षेत्र सुधारको शुरूवात

सन् १९८० को मध्यसम्म नेपालमा दुईवटा वाणिज्य बैंकहरूमात्र सञ्चालित थिए, नेपाल बैंक लिमिटेड र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक। यसमध्ये राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक पूर्ण सरकारी स्वामित्वमा थियो भने नेपाल बैंकमा सरकारले ५१ प्रतिशत शेयर ओगटेको थियो। यी बैंकहरूले ग्रामीणक्षेत्रहरूमा आफ्नो शाखा विस्तार गरे पनि प्रतिस्पर्धाको अभावका कारण सर्वसाधारणले प्रभावकारी बैंकिङ सेवा पाउन सकेका थिएनन्। ग्रामीणक्षेत्रको त कुरै छोडौं, शहरमा समेत बैंकिङ सेवा प्रभावकारी र भरपर्दो हुन सकेको थिएन। यी बैंकहरूको कारोबारमा एकातर्फ बैंकिङ संस्कारको अभाव थियो भने अर्कोतर्फ उच्च वर्ग र राजनीतिक पहुँच भएका व्यक्तिहरूको हालीमुहालीको कारणले अनियमितता बढ्दै गएको थियो।

यो अवस्थामा बैंकिङक्षेत्रमा अत्याधुनिक सेवा लागू गरी आधुनिकीकरणतर्फ लैजाने, राष्ट्रिय वित्तीय संरचनालाई फराकिलो बनाउने र बैंकहरूबीच स्वस्थ प्रतिस्पर्धाको वातावरण सिर्जना गर्ने उद्देश्यले सन् १९८४ मा वाणिज्य बैंक ऐन, १९७४ लाई संशोधन गरियो। विदेशी बैंकहरूसँगको साभेदारीमा संयुक्त लगानीका वाणिज्य बैंकको स्थापनामा तीव्रता आओस् भन्ने हेतुले संशोधित ऐनले वाणिज्य बैंकहरूको प्रवेशमा लाग्दै आएको अवरोध हटाउने व्यवस्था गर्‍यो। सोहीअनुरूप सन् १९८४ मा वाणिज्य बैंक ऐन संशोधन भएपछि पहिलोपटक संयुक्त लगानीमा नेपाल अरब बैंक लिमिटेड (हालको नविल बैंक) स्थापना भयो। त्यसपछिका वर्षमा दुईवटा अन्य संयुक्त लगानीका नेपाल इन्डोस्वेज बैंक लिमिटेड (हाल नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैंक) र नेपाल ग्रिन्डलेज बैंक (हाल स्ट्यानडर्ड चार्टर्ड बैंक) सञ्चालनमा आए। त्यसपछि निजीक्षेत्रबाट अर्को बैंक खुल्न भने भन्डै छ वर्ष प्रतीक्षा गर्नुपर्थ्यो।

प्रजातन्त्र पुर्नस्थापनापछि सरकारले वित्तीयक्षेत्रलाई व्यापक उदार बनाउन व्याजदर निर्धारण गर्ने, विदेशी विनिमयको कारोबार गर्नेजस्ता कार्यमा वाणिज्य बैंकलाई नै जिम्मेवारी दियो। यसले गर्दा नेपाली लगानीकर्ता पनि वाणिज्य बैंक खोल्नेतर्फ आकर्षित भए। फलस्वरूप सन् १९८२ देखि १९८७ सम्ममा थप ६ वटा बैंकहरू सञ्चालनमा आए। हाल यो संख्या १७ पुगिसकेको छ। यसबाहेक ५७ वटा वित्त कम्पनी, दुई दर्जनभन्दा बढी विकास बैंक र १७ वटा बिमा कम्पनी सञ्चालनमा

साव्ते
BRIEFING PAPER

SOUTH ASIA WATCH ON TRADE, ECONOMICS & ENVIRONMENT

पो.ब.नं. १९३६६

२५४ लास्टाङ्कीन मार्ग

बालुवाटार, काठमाडौं, नेपाल

फोन: ९७७-१-४४१५८२४, ४४४४४३८

फ्याक्स: ९७७-१-४४४४५७०

ईमेल: sawtee@sawtee.org

वेब: www.sawtee.org

आएका छन्। नयाँ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँगको तीव्र प्रतिस्पर्धाका कारण टोकन प्रणालीमा आधारित नेपाल बैंक र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा समेत सुधारका प्रयासहरू क्रमिकरूपमा बढिरहेका छन्।

उपभोक्ता फाइदामा

उदारीकरणपछि वाणिज्य बैंकको संख्या मात्र बढेको होइन, निक्षेप र कर्जा लगानी पनि वृद्धि भएको छ (हेर्नुहोस् तालिका: १)। आर्थिक वर्ष २०४७/४८ मा वाणिज्य बैंकहरूसँग करिब २७ अर्ब रुपैयाँ मात्र निक्षेप थियो। हाल यो निक्षेप दुई खर्ब रुपैयाँ नाघेको छ। यही अनुपातमा लगानी पनि कैयौं गुणा बढेको छ। आव २०४७/४८ मा कूल कर्जा लगानी २४ अर्ब ४१ करोड रुपैयाँ रहेकोमा आव २०५६/६० मा १ खर्ब ४० अर्ब रुपैयाँ पुगेको छ।

प्रतिस्पर्धाले सर्वसाधारणलाई फाइदा पुग्छ भन्ने उदार अर्थतन्त्रको सिद्धान्त बैंकिङक्षेत्रका लागि सही साबित भएको छ। बैंकिङक्षेत्रमा सुरु भएको प्रतिस्पर्धाले यसको सेवा लिनेहरू सबैभन्दा बढी फाइदा रहेका छन्। फाइदा पाउनेमा लगानीकर्ताहरू अग्रपंक्तिमा छन्। वि.सं. २०४८ र वि.सं. २०६० बीच लगानीको ब्याजदर तुलना गर्ने हो भने व्यापक कमी आएको देखिन्छ। वि.सं. २०४८ मा वाणिज्य बैंकको ऋणमा सरदर औसत ब्याजदर १५ देखि २१ प्रतिशतसम्म थियो। वि.सं. २०६० को दर हेर्दा यो ८.५ देखि १३ प्रतिशतसम्म रहेको पाइन्छ। अझै पनि यो ब्याजदर प्रतिस्पर्धात्मक बजारले खोजेजति र सर्वसाधारणका लागि अनुकूल भएको छैन तथापि यसले लगानीकर्तालाई सस्तो दरमा ऋण प्राप्त गर्ने अवसर भने दिलाएको छ। यसले गर्दा लगानीका लागि उपयुक्त वातावरण बन्न सहयोग पुगेको छ। पछिल्लो एक दशकमा निजीक्षेत्रबाट उद्योगधन्दा, पूर्वाधार तथा अन्य सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रमा लगानी वृद्धि हुनुमा पनि यसैलाई महत्वपूर्ण कारणका रूपमा लिन सकिन्छ। लगानीकर्तापछि फाइदामा रहने वर्गमा पर्छन्, सर्वसाधारण उपभोक्ता। उनीहरूले पनि बैंकिङक्षेत्रको सस्तो ब्याजदरका कारण प्रशस्त फाइदा उठाएका छन्। तीव्र प्रतिस्पर्धाका कारण सेवाको गुणस्तरमा भइरहेको वृद्धि र अत्याधुनिक वित्तीय उपकरणहरूको सुरुवातले पनि उपभोक्तालाई लाभान्वित तुल्याएको छ। बैंकहरूको बढ्दो प्रतिस्पर्धा र बढ्दो निक्षेपले गर्दा उपभोक्तालाई आकर्षित गर्न उनीहरू आफै नयाँ/नयाँ उपकरण र अत्याधुनिक प्रविधि लिएर सर्वसाधारणको घरसम्म पुग्न थालेका छन्। हाल गाडी खरिददेखि घर निर्माणका लागि समेत बैंकबाट प्रतिस्पर्धी ब्याजदरमा ऋण पाइन्छ। सबैजसो संयुक्त लगानीका बैंकले आफूकहाँ खाता खोल्नेवित्तिकै निश्चित परिमाणको दुर्घटना

विमा सुविधा दिने आकर्षक कार्यक्रम लागू गरेका छन्। यस्तो रकम हस्तान्तरण गरिएका समाचारसमेत सार्वजनिक भइरहेका छन्। यो भन्दा एक कदमअघि बढेर नेपाल क्रेडिट एन्ड कमर्स (एनसीसी) बैंकले बाल खाता र जेष्ठ नागरिक खाता कार्यक्रम सुरु गरिसकेको छ। शिक्षा र वैदेशिक रोजगारीका लागि वाणिज्य बैंकहरूबाट कर्जा उपलब्ध हुनु पनि सामान्य कुरा भइसकेको छ। यति मात्र होइन, सर्वसाधारणको दैनिक कामकाजलाई समेत सरल तुल्याउने हिसाबले कुमारी बैंकले त बैंकमा खाता खोलेपछि ग्राहकको तर्फबाट नियमितरूपमा दूरसञ्चारको महसुल बुझाउने अभिभारा पनि आफूले लिई टेलिफोन र मोबाइल फोनको पैसा बुझाउने फ्रिफटबाट ग्राहकलाई मुक्ति दिलाउने नौलो अभियान सुरु गरेको छ।

गुटबन्दीको शिकाउ

बैंकिङक्षेत्र बाहिरबाट हेर्दा प्रतिस्पर्धात्मक देखिए पनि कतिपय क्षेत्रमा उपभोक्ताभन्दा बैंक सञ्चालकहरूको सामूहिक स्वार्थले काम गर्ने गरेको धारणा पटकपटक व्यक्त हुँदै आएको छ। नेपाल राष्ट्र बैंकका अधिकारीहरूले विभिन्न कार्यक्रमहरूमा बैंकिङक्षेत्रमा व्याप्त अघोषित कार्टेल अन्त्य गरी वाणिज्य बैंकहरूको प्रतिस्पर्धा सुनिश्चित गर्न राष्ट्र बैंकले चाँडै नै छुट्टै ऐन ल्याउने कुरालाई सार्वजनिक रूपले व्यक्त गर्ने गरेको पाइन्छ। उद्योग वाणिज्य महासंघले समेत नेपाल बैंकर्स एसोसियसनले कर्जा र निक्षेपको ब्याजदरमा तथा नेपाल वैदेशिक मुद्रा डिलर्स एसोसियसन (फेडान) ले विदेशी मुद्रा विनिमयदरमा गुटबन्दी गरेको आरोप पटकपटक लगाउँदै आएको छ। यस किसिमको कार्टेल तोडेर स्वस्थ प्रतिस्पर्धाका आधारमा ब्याजदर तय गर्नसमेत महासंघले आग्रह गर्दैआएको छ।

बैंकिङक्षेत्रभित्र व्याप्त गुटबन्दीको सबभन्दा ज्वलन्त उदाहरण हो विदेशी मुद्रा विनिमय दर। वैदेशिक मुद्रा सट्टीको खरिद र बिक्री दरबीच एक प्रतिशतसम्म फरक कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था नेपाल राष्ट्र बैंकले खारेज गरेपनि यसको प्रभाव समग्र बैंकिङक्षेत्रमा परेको छैन। अझै पनि फेडानअन्तर्गतका सदस्य बैंकहरूले खरिद र बिक्री दरबीच एक प्रतिशत अन्तर राख्ने गरेका छन्। नयाँ व्यवस्थापन आएपछि नेपाल बैंक लिमिटेडले बेग्लै सट्टीदर कायम गरेर प्रतिस्पर्धाको बाटो रोजेको छ। बैंकले उक्त निर्णय गर्दा अन्य वाणिज्य बैंकहरूबाट ठूलै दबाव सामना गर्नुपरेको थियो। यस्तै क्रम अन्य वाणिज्य बैंकले पनि सुरु गर्ने हो भने मात्र उपभोक्ताले लाभ लिने अवस्था सिर्जना हुनसक्छ।

ऋणात्मक ब्याजदर

नेपालको बैंकिङक्षेत्रमा अहिले ब्याजदर ऋणात्मक छ। निक्षेपमा दिने ब्याजदर वार्षिक मुद्रास्फीति दरभन्दा कम छ। मुद्रास्फीति दर चार प्रतिशतभन्दा बढी छ भने औसत ब्याजदर योभन्दा कम छ। यस्तो अवस्थामा बैंकमा पैसा राख्ने हो भने वास्तविक अर्थमा त्यो बढ्दैन, बरु घट्छ।

तालिका: १

उदारीकरणपछिको बैंकिङक्षेत्रको भ्रमलक

वर्ष (सन्)	१९९०/९१	२००२/२००३
वाणिज्य बैंकको संख्या	५	१७
वाणिज्य बैंकको कूल निक्षेप (रु)	२६ अरब ६८ करोड	२ खर्ब ४ करोड
कर्जा लगानी (रु)	२४ अर्ब ४१ करोड	१ खर्ब ४० अर्ब
निक्षेपको ब्याजदर (%)	८.५-८	२-६
कर्जाको ब्याजदर (%)	१५-२१	८-१३

विशेषगरी रेमिटेन्सका रूपमा विदेशमा काम गर्नेले पठाएको पैसाको चापका कारण बैंकिङक्षेत्रको तरलता बढिरहेको छ। अर्कोतिर वैदेशिक सहयोग र ऋण पनि बढि नै आइरहेको छ। बढ्दो तरलताका कारण बैंकहरूले निक्षेपको ब्याजदर घटाइरहेका छन्। तर बैंकहरूबीच सिद्धान्ततः प्रतिस्पर्धा भए पनि कर्जाको ब्याजदरमा भने त्यसको प्रभाव देखिन सकेको छैन। हाल मुलुकमा शान्ति सुरक्षाको कमजोर अवस्थाले कर्जाको मागमा व्यापक कमी आएको छ। आयात निर्यातका लागि थोरै परिमाणमा मात्र कर्जा माग भइरहेका छन्। गाडी, मोटरसाइकल र घर/जग्गाजस्तो क्षेत्रमा कर्जाको चाप बढेको छ। यस्ता खुद्रास्तरको कर्जा प्रवाहले बैंकिङक्षेत्रमा हाल व्याप्त उच्च तरलता कम गर्न रतिभर पनि सहयोग गरेको छैन।

स्वस्थ अर्थतन्त्रमा तरलता बढेपछि निक्षेप र कर्जाको ब्याजदर सँगसँगै घट्ने गर्छ। तर नेपालको अर्थतन्त्रमा यो प्रवृत्ति देखिएको छैन। थप निक्षेप निरुत्साहित गर्न बैंकहरू निक्षेपको ब्याजदर त घटाइरहेका छन् तर सँगसँगै कर्जाको ब्याजदर पनि घटाएर लगानी बढाउनेतर्फ भने त्यति गम्भीर देखिएका छैनन्। अहिले निक्षेपको औसत ब्याजदर चार प्रतिशतभन्दा कम छ। तर यस विपरित कर्जा लगानीको ब्याजदर घटेको छैन। यो ७.५ देखि १४ प्रतिशतको हाराहारीमा छ। त्यसो त ठूलो परिमाणमा कर्जा लिनेले 'बार्गेन' गरेर ब्याजदर घटाउन सक्ने गुञ्जायस नभएको होइन। केही ठूला उद्योगपति व्यवसायीहरूले आफ्नोतर्फबाट उच्च बार्गेन गरेर न्यून ब्याजदरमा कर्जा प्राप्त गरिरहेको उदाहरण समेत छ। एउटै प्रयोजनका लागि प्रवाह गरिने बैंक कर्जामा ऋण हेरेर चार प्रतिशत बिन्दुसम्म ब्याजदर फरक पाइएको छ। तर प्रतिस्पर्धाका कारण वस्तु र सेवाको मूल्य घट्छ भन्ने आर्थिक सिद्धान्तअनुसार समग्ररूपले सर्वसाधारण उपभोक्ता लाभान्वित हुनेगरी कर्जाको ब्याजदर घट्न सकेको छैन। यसको साथै बैंकले तोकेको दरमा अवस्था हेरी ०.५ प्रतिशत तल माथि गर्न सक्ने कारणले ठूला ठूला ऋणीहरूलाई बैंकले ०.५ प्रतिशत तल भाग्ने र साना एवं निम्न वर्गका ऋणीहरूलाई ०.५ प्रतिशत माथि लग्ने बैंकको व्यवहारबाट साना एवं निम्न वर्गका ऋणी उपभोक्ताहरूलाई ठूला ऋणीहरू भन्दा एक प्रतिशत बढी ब्याज तिर्नुपर्ने हुन्छ। यस्तो भिन्न ऋणको प्रचलनले साना एवं निम्न वर्गको ऋणमा पहुँच हुन नसक्ने अवस्था पनि आएको देखिन्छ।

उदारीकरणअघि प्रचलित १५ देखि २१ प्रतिशत ब्याजदरका आधारमा हेर्दा यसमा भारी गिरावट आएजस्तो देखिए पनि वर्तमान प्रतिस्पर्धात्मक बजारले खोजेको अनुपातमा घट्न सकेको छैन। यो ब्याजदर सर्वसाधारणको पहुँचभित्र नपर्ने र यसबाट सीमित उद्योगपति मात्र लाभान्वित हुने अवस्था आएको आरोप अर्थविद्हरूले लगाउने गरेका छन्। त्यसैले ब्याजदरको आधारमा भन्दा वाणिज्य बैंकहरूबीच पूर्ण प्रतिस्पर्धा कायम हुन बाँकी रहेको देखिन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने हाल वाणिज्य बैंकहरूले निक्षेपमा बढीमा दुईदेखि छ प्रतिशतसम्म ब्याज दिने र कर्जामा आठ देखि १३ प्रतिशतसम्म ब्याज लिने प्रचलन भएको देखिन्छ। यसबाट हाल बैंकको ब्याजहरूको अन्तर दर (स्प्रेड) ६.५ प्रतिशत देखिन्छ। सामान्यतया कर्जा र निक्षेपको अन्तरदर चार प्रतिशतभन्दा बढी हुनु राम्रो मानिँदैन। विभिन्न विकासोन्मुख र विकसित देशहरूले कर्जा र निक्षेपको ब्याजदरमा धेरै अन्तर राखेको पाइँदैन (हेर्नुहोस् तालिका: २)।

शंकुचित दायरा २ नाफामूलक पद्धति

वाणिज्य बैंकहरूको संख्या जति बढे पनि उनीहरूको सेवा शहरी उपभोक्ताभन्दा बाहिर जान सकेको छैन। बैंकका शाखा पर्याप्त संख्यामा बढेका छन्, तर त्यसको दायरा शहरीक्षेत्रमै सीमित छ। ग्रामीणक्षेत्रमा बैंकिङ सेवा पुग्न सकेको छैन। पछिल्लो समयमा निजीक्षेत्रका बैंकहरूले काठमाडौं उपत्यका बाहिर आफ्नो शाखा विस्तार गर्ने क्रम वृद्धि गरेका छन्। तर दुर्गमक्षेत्रसम्म उनीहरूको पहुँच पुग्न सकेको छैन। पोखरा, नारायणगढ, वीरगञ्ज, विराटनगर, जनकपुर, भैरहवा, नेपालगञ्ज लगायत उपत्यकाबाहिरका सुगम शहरीक्षेत्रमा मात्र बैंकिङ सेवा सीमित हुन पुगेको छ। मुलुकभर विभिन्न वाणिज्य बैंकका करिब चार सय शाखा छन्। कृषि विकास बैंकका केही शाखाले पनि बैंकिङ सेवा दिइरहेका छन्। यसमध्ये सरकारी र अर्ध-सरकारी स्वामित्वका बैंकको हिसाब नगर्ने हो भने अधिकांश शाखा शहरीक्षेत्रमै भेटिन्छन्।

बैंकहरूले कुन क्षेत्रका बासिन्दालाई बैंकिङ सेवाको बढी आवश्यकता छ भनी अध्ययन-अनुसन्धान गरेर अघि बढ्नेभन्दा कहाँ जाँदा अत्यधिक नाफा गर्न सकिन्छ भन्ने हेरेर आफ्नो शाखा विस्तार गरिरहेका छन्। उदाहरणका लागि कुनै पनि किसिमका उद्योगधन्दा र ठूलो परिमाणको व्यवसायिक कारोबार नभएको धरानजस्तो क्षेत्रमा हाल थुप्रै वाणिज्य बैंक तथा वित्त कम्पनीका शाखाहरू सञ्चालन भएका छन्। केही वर्षअघिसम्म नेपाल इन्डिष्ट्रियल एन्ड कमर्सियल बैंक र स्ट्यान्डर्ड चार्टर्ड बैंक मात्र रहेको धरानमा पछिल्लो छ महिनायता तीन निजी बैंक हिमालयन बैंक, नविल बैंक र नेपाल बंगलादेश बैंकहरूले पनि शाखा विस्तार गरेका छन्। बैंक अफ काठमाडौं, एसबीआई र कुमारी बैंकले पनि निकट भविष्यमै धरानमा शाखा विस्तार गर्ने तयारी गरिरहेका छन्। बैंकका अतिरिक्त धेरै वित्त कम्पनीहरू पनि यहाँ सक्रिय छन्। एक लाखमात्र जनसंख्या रहेको धरानमा यत्तिका बैंकहरूको आँखा पर्नुको एउटै कारण धरानमा बसोबास गर्ने लाहुरेहरू कहाँ भित्रिने रेमिटेन्स रकम हो।

उता नेपाल राष्ट्र बैंकले प्राथमिकता क्षेत्र तथा विपन्न वर्गतर्फ निश्चित परिमाणमा कर्जा प्रवाह गर्न दिएको निर्देशन पनि कार्यान्वयन

तालिका: २

विभिन्न देशका बैंकको ब्याजदरमा रहेको अन्तर

राष्ट्र	कर्जा	निक्षेप	अन्तर
क्यानाडा	४.२	२.६	१.६
अमेरिका	४.७	१.७	३.०
जापान	१.५	०.०	१.५
माल्टा	६.०	४.३	१.७
माली	६.५	३.५	३.०
इण्डोनेशिया	१५.०	१५.५	३.५
मलेशिया	६.४	३.२	३.२
श्रीलंका	१३.३	५.४	३.५

स्रोत: Stewart, et al. 2003

हुन सकेको छैन। उक्त निर्देशन कार्यान्वयन नभएको खण्डमा हर्जाना तिर्नुपर्ने व्यवस्था छ। तर वाणिज्य बैकहरू विपन्न वर्गका लागि तोकिएबराबर रकम ऋण प्रवाह गर्नुभन्दा हर्जाना तिर्न नै तयार भएका देखिन्छन्।

पछिल्लो समयमा सरकारी स्वामित्वका कृषि विकास बैक र राष्ट्रिय वाणिज्य बैकका ग्रामीण शाखासमेत सुरक्षाका कारण विस्थापित भएर शहरीक्षेत्रमा केन्द्रित हुन थालेका छन्। माओवादी आक्रमणको डरले यो प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ। शाखा विस्थापित भएकाले कर्जा लिन वा व्याजको किस्ता भुक्तान गर्न दुई/तीन दिन हिंडेर सदरमुकाम धाउनुपर्ने समस्या अहिले नै ग्रामीणक्षेत्रमा देखिन थालिसकेको छ।

शैवा प्रवाह

अत्याधुनिक उपकरणहरूका साथ बैकको संख्या बढे पनि उपभोक्ताले सरल रूपमा बैकडि सेवा पाउन सकेका छैनन्। संयुक्त लगानीका नाम चलेका तथा मुख्य स्थानहरूमा रहेका बैकहरूमा त कारोबार गर्नु पर्दा त आधा दिन नै माया मारनुपर्ने अवस्था छ। सरकारी स्वामित्वका बैकहरूको सेवा योभन्दा अझ फुट्टो छ। लाम लाग्नुपर्ने बाध्यता मात्र होइन, फाइलका ढड्डा बोकेर पियनले कोठा/कोठा चाहार्नु पर्ने परम्परागत पद्धतिसमेत अझै विद्यमान छ।

अर्कोतिर, कतिपय वाणिज्य बैकहरूमा पैसा धेरै हुने ग्राहकले छिटो, छरितो र विशेष सेवा पाउँछन् भने थोरै हुनेले त्यस्तो सेवा पाउँदैनन्। यसरी पैसाको आधारमा आफ्नो सेवाको स्तर तय गर्ने बैकको भेदभावपूर्ण व्यवहारका कारण समान अवसर पाउनुपर्ने उपभोक्ता अधिकार कुण्ठित हुन पुगेको छ। प्रतिस्पर्धाको सिद्धान्तलाई ख्याल गरी एउटा बैकले गरेको यस्तो विभेदपूर्ण व्यवहारबाट दिक्क भएका ग्राहकलाई अन्य बैकहरू सरल र सहज सुविधा दिएर आकर्षित गर्न प्रेरित हुनुपर्नेमा त्यसतर्फ चनाखो भएको देखिँदैन।

अत्यधिक जनसंख्याको चाप रहेको उपत्यकालगायत मुख्य शहरीक्षेत्रभित्र छरितो सेवा पुऱ्याउन राखिएका एटीएमको काउन्टरहरू पनि पर्याप्त छैनन्। त्यस्तै, च्याउसरी बढ्दै गएका बैकहरूले साना र मध्यमवर्गीय परिवारलाई आफ्ना सम्भावित ग्राहककारूपमा अझै उपयोग गर्न सकेका छैनन्। त्यो समूह अझै पनि राष्ट्रिय वाणिज्य बैक, नेपाल बैक र कृषि विकास बैकमै धाइरहेका छन्। संयुक्त लगानी तथा निजीक्षेत्रका बैकहरू हाम्रा लागि पनि हुन् भन्ने अनुभूति सर्वसाधारणलाई हुन सकेको छैन।

समग्रमा हेर्दा सकारात्मक दिशामा अघि बढिरहेको नेपालको बैकडि क्षेत्रबाट उपभोक्ताले भने अपेक्षित लाभ लिन सकेका छैनन्। पूर्ण प्रतिस्पर्धी भएर उपभोक्तालाई अधिकतम लाभ पुऱ्याउन नसक्नुमा बैकहरूको उच्च सञ्चालन लागत पनि केही हदसम्म जिम्मेवार छ। उच्च दरको निष्क्रिय कर्जाका कारण बैकहरूलाई आफूमा व्यावसायिक सुधारको विकास गर्न त्यति सजिलो छैन। नेपालको बैकडि क्षेत्रबाट प्रवाहित कूल कर्जामध्ये निष्क्रिय कर्जाको अंश करिब ३० प्रतिशत छ। स्वस्थ बैकडि क्षेत्रमा यो १० प्रतिशतभन्दा कम हुनुपर्छ। यसको समाधानका लागि कर्जा व्यवस्थापन कम्पनी स्थापना

गर्ने भनिए पनि हालसम्म स्थापना हुन सकेको छैन। बैकहरूको कर्जा व्यवस्थापन हुने हो भने सञ्चालन लागत कम हुन गई उपभोक्ताले त्यसबाट अधिकतम लाभ लिनसक्ने सम्भावना देखिन्छ।

गरिबी निवारणमा न्यून प्रभाव

सरकारले गरिबी निवारणलाई आफ्नो मुलभूत उद्देश्यका रूपमा लिँदै आएको प्रत्येक नीति तथा योजना र सुधार कार्यक्रमको समीक्षा गर्दा त्यसले गरिबी निवारणमा पारेको प्रभावलाई पनि विवेचना गर्नुपर्ने हुन्छ। यस सन्दर्भमा वित्तीयक्षेत्र सुधारले गरिबी निवारणमा पारेको प्रभाव अत्यन्तै न्यून देखिन्छ। सरकार र नेपाल राष्ट्र बैकले समेत वित्तीय सुधारबाट गरिबी निवारणमा खासै योगदान पुग्न नसकेको स्वीकार गर्दैआएका छन्।

निश्चय नै, वित्तीयक्षेत्र सुधारपछि बैक तथा वित्त कम्पनीहरूको संख्या बढेको छ। तर यसबाट गरिबी निवारणमा तबमात्र योगदान पुग्नसक्थ्यो, जब ग्रामीणक्षेत्र र निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेका वर्ग यसको दायराभित्र आउँथे।

वित्तीयक्षेत्रको संकुचित दायराकै कारण बहुसंख्यक गरिब समुदायसम्म यसको पहुँच नपुगेको मात्र होइन, गरिबी निवारणको लक्षित उद्देश्यमा पनि यसको योगदान न्यून हुन गयो। धितो राख्ने क्षमता नभएका गरिब जनतालाई बैकबाट कर्जा पाउने त कुरै छोडौं, बैकको मुख हेर्न पनि गाह्रो हुने गरेको छ। उनीहरूले कुनै उद्यम गर्ने चाहना राखे पनि प्रचलित बैकडि व्यवस्थाबाट विनाधितो कर्जा पाउने अवस्था छैन। बैकहरूबीच जतिस्पर्धा बढे पनि ग्रामीणक्षेत्रसम्म पुगेर सहूलियत व्याजदरमा ऋण दिने, विनाधितो कर्जा प्रवाह गर्ने लगायत गरिबमुखी कार्यक्रममा होडवाजी हुन सकेको छैन। यसो भन्दा नाफामूलक बैकहरूले सहूलियत व्याजदर र विनाधितो कर्जा प्रवाह गरे उनीहरू कसरी बाँच्न सक्छन् भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ। तर वास्तवमा भन्नुपर्दा शहरीक्षेत्रमा बैकहरूलाई आफ्नो कर्जा उठाउन जति गाह्रो छ, उति नै सजिलो छ ग्रामीणक्षेत्रमा। फाटेको टोपी र दश ठाउँ टालेको दौरा-सुरुवाल लगाउने गरिब किसानले बरू दुई-चार महिना ढिलै भए पनि बैकको ऋण चुक्ता गरेका हुन्छन्, तर शहरीक्षेत्रका धनाढ्य भनाउँदाहरूमा बैकबाट कर्जा लिई नतिर्ने प्रवृत्ति बढी हुन्छ। राष्ट्रिय वाणिज्य बैकमा निष्क्रिय कर्जाको परिमाण सबभन्दा बढी रहेको राजधानीको मुटुमा अवस्थित विशाल बजार शाखामा हो। ग्रामीण शाखाहरूमा कर्जा उठाउन खासै बाँकी छैन। यस परिप्रेक्ष्यमा बैकहरूले ग्रामीण जनताका लागि विनाधितो र सहूलियतपूर्ण कर्जा कार्यक्रम लागू गर्नु उनीहरूका लागि घाटाको सौदा होइन। तर यसतर्फ कसैले विचार पुऱ्याएको भने पाइँदैन।

बैकहरूको यही शहरमुखी प्रवृत्तिलाई मध्यनजर राखेर सरकार तथा नेपाल राष्ट्र बैकले ग्रामीण स्वरोजगार कोष, उपेक्षित क्षेत्रका लागि कर्जा कार्यक्रम, क्षेत्रीय ग्रामीण विकास बैक, महिलाका लागि लघु कर्जा कार्यक्रम, सहकारी संस्थाहरू, सीमित बैकडि कारोबार गर्ने अनुमति प्राप्त गैर-सरकारी संस्था लगायतका अवधारणा कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। तर महिलाका लागि लघु कर्जा कार्यक्रम र ग्रामीणक्षेत्रमा सक्रिय सहकारी तथा गैर-सरकारी संस्थाहरूले मात्र गरिबी निवारणमा

केही हदसम्म टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ। समूह गठन गरेर त्यसैका माध्यमबाट पैसा वचत गर्ने तथा कर्जा प्रवाह गर्ने परिपाटीले हाल ग्रामीणक्षेत्रमा निकै सफलता प्राप्त गरिसकेको छ। यसबाट बैकिङ सेवाका अतिरिक्त ग्रामीण बासिन्दाले खानेपानी, सिंचाई, सामाजिक परिचालनलगायत सामाजिक तथा आर्थिक रुपान्तरणका विविध क्षेत्रमा अघि बढ्ने अवसर पाइरहेका छन्।

न्यूनतम पूँजीको प्रावधान

नेपाल राष्ट्र बैकले वाणिज्य बैकहरूको निमित्त चाहिने न्यूनतम पूँजी क्रमशः बढाउँदै लगेर हाल एक अरब रुपैयाँ पुऱ्याएको छ। पूँजी वृद्धिको नियम नयाँ स्थापना हुने बैकमा मात्र होइन, सञ्चालनमा रहेका बैकहरूमा समेत लागू गरिएको छ। सञ्चालनमा रहेका बैकको पूँजीको पर्याप्तता जोखिमभारित सम्पत्तिको अनुपातमा मापन गर्ने व्यवस्था विद्यमान रहेकाले अतिरिक्त पूँजी वृद्धिलाई ऐच्छिक मात्र बनाउनुपर्नेमा अनिवार्य गरिएको छ। हालैका निर्देशनबाट संस्थापक लगानीकर्ताको लगानीलाई लामो अवधिका लागि तरलतारहित बनाइदिएको छ। नयाँ लगानीकर्तालाई निरुत्साहित गर्ने यो नीतिले वित्तीयक्षेत्रलाई एक किसिमको संरक्षण प्रदान गरेको छ र प्रतिस्पर्धालाई सीमित पारेको छ। यसले गर्दा अधिकांश निजीक्षेत्रका बैकले आकर्षक नाफा आर्जन गर्ने अवसर पाइरहेका छन्।

तर यसो हुँदाहुँदै पनि न्यूनतम पूँजीमा भएको वृद्धिले खुद्रा स्तरको बैकिङ सेवा स्थापनामा रोक लगाउन सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेकोलाई भने नकार्न सकिँदैन। बैकिङक्षेत्रमा लगानीकर्तासँगै बहुसंख्यक निक्षेपकर्ताको पूँजीको सुरक्षाको समेत ग्यारेन्टी गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका लागि विश्वसनीय र भरपर्दो समूहलाई मात्र बैकिङक्षेत्रमा प्रवेश दिनुपर्छ, भन्नेतर्फ पनि सम्बन्धित निकाय सचेत हुनु आवश्यक छ। अन्यथा, पूँजी दुरुपयोगको खतरा बढ्छ। यसले अन्ततोगत्वा उपभोक्ता हित र मुलुकको वित्तीय स्थितिमाै प्रतिकूल प्रभाव पार्नसक्छ।

उता बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूका लागि खासगरी संस्थागत लगानीकर्ताहरूको निमित्त प्रस्थानको कार्य भन्ने गाह्रो छ। संस्थापक लगानीकर्ताहरूले आफ्नो शेयर विक्री गर्नुपर्दा संस्थापकहरूलाई नै विक्री गर्नुपर्ने, नेपाल राष्ट्र बैकको स्वीकृत लिनुपर्ने, निश्चित अवधि पूरा नगरी विक्री गर्न नपाउनेजस्ता कठिन अवरोध राखिएका छन्। नेपाल बैक लिमिटेडको शेयर सूचीकरण खारेजीबाट त साधारण लगानीकर्ताले समेत प्रस्थानको बाटो गुमाउनुपरेको उदाहरण प्रस्तुत भएको छ।

वित्त कम्पनी

उदारीकरणसँगै वित्त कम्पनीको संख्या पनि बढ्दै गएको छ। यसबाट बजारमा अनौपचारिक रूपले आपसी समझदारी वा बाध्य भएर उच्च ब्याजदरमा पैसा सापटी लिने-दिने परिपाटीको अन्त्य भएको छ। वित्तीयक्षेत्रलाई उदार बनाउनु अगाडि बैकहरूको सीमित संख्या, उच्च कर्जा माग र सीमित निक्षेपका कारण बैकहरूको ध्यान साना ग्राहकसम्म पुग्न सकेको थिएन। तर वित्त कम्पनीहरू खुल्ने क्रमसँगै उनीहरूले सानो परिमाणमा कर्जा खोज्ने ग्राहकहरूलाई

आफ्नो केन्द्रबिन्दु बनाउँदै गएका छन्। पाँच लाखदेखि २० लाख रुपैयाँसम्मको कर्जा लिन वित्त कम्पनीहरू सजिलो निकाय भएका छन्। वित्त कम्पनीहरूको ब्याजदर वाणिज्य बैकहरूको तुलनामा बढी भए पनि सरल भएकाले यसप्रति ग्राहकको रुचि बढ्दै गएको देखिन्छ। कर्जामा ब्याज बढी लिने भएकाले निक्षेपको ब्याजदर पनि वित्त कम्पनीहरूमा नै बढी छ। यसले थोरै पूँजी हुनेहरूलाई वचत गर्ने बानी बसाउन पनि सहयोग गरेको छ।

वित्त कम्पनीहरूकै प्रयासमा 'हायरपचेज' कर्जा निकै लोकप्रिय भएको छ। थोरै पैसाले पनि मोटरसाइकल, कार, फ्रिज, टेलिभिजन, कम्प्युटरजस्ता साधन खरिद गर्नसक्ने वातावरण पक्कै पनि सुखद् हो। तर वित्त कम्पनीहरूबीचकै प्रतिस्पर्धाका कारण क्षमता नभएका व्यक्तिहरूलाई समेत साधन खरिदमा दबाव दिने परिपाटी सुरु भएको छ जुन उपभोक्ता र वित्त कम्पनी दुवैको हितमा छैन।

बिमा क्षेत्र

उदारीकरणपछि अन्य वित्तीयक्षेत्रमा जस्तै बिमा कम्पनीमा पनि संख्यात्मक हिसाबले निकै सुधार आइसकेको छ। पहिले सरकारी स्वामित्वको राष्ट्रिय बिमा संस्थानले धानेको यो क्षेत्रमा हाल निजीक्षेत्रका १७ वटा कम्पनी सञ्चालन भइरहेका छन्। यसमध्ये जीवन बिमा गर्ने सरकारी र निजी कम्पनीको संख्या पाँच पुगेको छ। ती हुन्, राष्ट्रिय बिमा संस्थान, नेशनल लाइफ एण्ड जनरल इन्सुरेन्स, अमेरिकन लाइफ इन्सुरेन्स, लाइफ इन्सुरेन्स कर्पोरसन नेपाल र नेपाल लाइफ इन्सुरेन्स कम्पनी। तीव्र प्रतिस्पर्धाका कारण यी कम्पनीले नयाँनयाँ जीवन बिमा कार्यक्रम बजारमा ल्याएका छन्, तैपनि कारोबारमा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन। अझै पनि ८० प्रतिशत सम्भावित व्यक्ति बिमाको दायराभित्र आउन बाँकी रहेको बिमा कारोबार व्यवस्थित गर्ने अधिकारप्राप्त सरकारी निकाय बिमा समितिको अध्ययनले देखाएको छ।

समितिका अनुसार २० लाखभन्दा बढी व्यक्ति जीवन बिमा गर्न सक्षम देखिन्छन्, तर गत आर्थिक वर्षसम्म दुई लाखले मात्र यो सेवा उपयोग गरेका छन्। यसको प्रमुख कारण हो, सर्वसाधारणमा बिमासम्बन्धी ज्ञानको अभाव। एक एजेन्ट भन्छन्, '१० जनालाई बिमा गर्न प्रस्ताव गरे एकजनाले मात्र किन्छ। अरू दुई जनाले भने पछि किन्ने वाचा गर्छन्।' अर्कोतिर, अधिकांश बिमा कम्पनीहरू राजधानीमा मात्र केन्द्रित रहेको पाइएको छ। यसले गर्दा तराई क्षेत्रबाट बिमाको लागि ठूलो परिमाणको रकम भारततर्फ गइरहेको देखिन्छ। राजधानीको सानो बजारमा धेरै खेलाडीहरूको उपस्थितिले बिमा व्यवसाय विस्तार हुन सकेको छैन। उपभोक्तालाई थप सेवा र सहूलियत दिएर बिमाका लागि प्रेरित गर्ने र जागरुक गराउने काम कम्पनीहरूको हो, तर उनीहरूको ध्यान यसतर्फ जान नसक्दा बिमा व्यवसायको विकास राम्ररी हुन सकेको छैन।

हाल जीवन बिमा कम्पनीहरूले सातभन्दा बढी थरिका बिमा नीतिहरू बजारमा ल्याएका छन्। बिमा अवधि सकिएपछि दोब्बर रकम फिर्ता गर्ने, तीन किस्तामा रकम दिने वा सम्बन्धित व्यक्तिको मृत्युपछि मात्र भुक्तानी गर्ने कार्यक्रम बिमा व्यवसायमा पुरानै हो। यसबाहेक प्रतिहजार एक रुपैयाँ अतिरिक्त तिरेर दुर्घटना बिमाको सुविधा दिने

यसअन्तर्गत विमित व्यक्तिको दुर्घटनामा मृत्यु भए उनका हकवाला वा परिवारका सदस्यले दोब्बर रकम पाउँछन्। यस खालको विमामा राष्ट्रिय विमा संस्थान र नेशनल लाइफ एन्ड जनरल इन्सुरेन्सले अतिरिक्त एक लाख रुपैयाँसम्म, लाइफ इन्सुरेन्स कर्पोरेसन नेपालले तीन लाखसम्म र नेपाल लाइफ इन्सुरेन्सले चार लाखसम्म दिँदै आएको छ। अमेरिकन लाइफ इन्सुरेन्स (एलिको) मा कुल विमित रकमको तीन गुणासम्म दिने व्यवस्था छ, तर यो रकम १० लाखभन्दा बढी हुनु हुँदैन।

विमा बजारमा पछिल्लोपटक आएका आकर्षक कार्यक्रम हुन्, बालबालिका वा भर्खरै जन्मिएका शिशुको जीवन विमा तथा अशक्त अवस्थामा पुगेपछि स्वतः भुक्तानी दिने सुविधा। बालबालिकाको जीवन विमा कार्यक्रमले उनीहरूको पढाइलेखाइ वा विहेमा आमाबाबुलाई ज्यादा आर्थिक भार पर्न नदिने उद्देश्य लिएको छ। यसमा केटाकेटी १६ वर्ष पुग्नुअघि उनीहरूका नाममा निश्चित रकम जम्मा गर्न सकिन्छ। कम्पनीहरूले उक्त रकम चार किस्तामा भुक्तानी दिने व्यवस्था गरेका छन्। यो कार्यक्रमबाट जीवन विमाले लक्षित गरेको बजारमा व्यापक परिवर्तन आएको विमा विज्ञहरू बताउँछन्। पहिले जीवन विमा बजार १६ देखि ५८ वर्षका व्यक्तिहरूमा मात्र लक्षित थियो। यसबाहेक कुल विमित रकममा प्रतिहजार एक रुपैयाँ तिरेर अशक्त अवस्थाको पनि विमा गराउन सकिन्छ। अन्धो भएर वा हात खुट्टा भौँच्चिएर अशक्त जीवन बिताउनुपरे सम्बन्धित व्यक्तिले विमित रकम भुक्तानी पाउँछन्। दुर्घटना वा प्राकृतिक प्रकोपको अवस्थामा अतिरिक्त एक लाख रुपैयाँ दिने व्यवस्था पनि छ।

कम्पनीहरूले ल्याएका नयाँनयाँ कार्यक्रमले बजार विस्तार गर्न सघाउ पुऱ्याउने देखिएको छ। विमा समितिका अनुसार नयाँ कार्यक्रमबाट आकर्षित भएर गत आर्थिक वर्ष भन्डै ५० हजार व्यक्तिले जीवन विमा गराएका छन्। विगतको तुलनामा यो सबभन्दा बढी हो। तर अझै पनि कम्पनीहरूले बजारको स्थिति हेरेर बढी जोखिम ग्रहण गर्ने र प्रिमियम कम लाग्ने उपकरण लागू गर्न सकेका छैनन्।

शर्वशाधारणभन्दा कर्पोरेट श्वार्थमा केन्द्रित

विमाक्षेत्रको बढ्दो प्रतिस्पर्धासँगै सर्वसाधारणले अधिकतम लाभ भने हासिल गर्न सकेका छैनन्। निजीक्षेत्रका अधिकांश विमा कम्पनीहरूको स्वामित्व व्यापारिक घरानाहरूको हातमा भएकाले उनीहरू पब्लिक लिमिटेड कम्पनीका माध्यमबाट आफ्नो व्यवसायिक श्वार्थपूर्तिमा केन्द्रित भइरहेका छन् (हेर्नुहोस् कोष्ठक: १)।

कतिपय व्यवसायिक कम्पनीहरूले प्रिमियम भुक्तानी नै नगरी विमा दावी लिँदै आएका छन्। तर सर्वसाधारणको विमा भुक्तानीमा भने कम्पनीहरू उदासिन देखिन्छन्। यसको पछिल्लो उदाहरण माओवादी पीडित संघका तत्कालिन अध्यक्ष गणेश चिलुवालको घटना हो (हेर्नुहोस् कोष्ठक: २)। आफू संलग्न कम्पनीहरूलाई नै व्यवसायको लक्ष्य बनाएकाले उधारो विमा कारोबार फस्टाउँदै गएको छ, जुन विमा ऐन तथा नियमावलीअनुसार गैरकानूनी कार्य हो। यस्तो

प्रवृत्तिका कारण कम्पनीको विमा सेवाबाट सर्वसाधारण वञ्चित हुने गरेका छन्।

विमा समितिले गरेको एक अध्ययनअनुसार एलाइन्स इन्सुरेन्स कम्पनीले विमा शुल्क मात्र करिब २ करोड ७० लाख रुपैयाँ उठाउन बाँकी छ। यसमा ठूलो हिस्सा सञ्चालकसँग सम्बन्धित व्यवसायको छ। अध्ययनमा कम्पनीका उपाध्यक्ष रहेका बिके श्रेष्ठको होटल च्याडिसनबाट ७२ लाख ७४ हजार उठाउन बाँकी देखिएको थियो। विमा ऐन, २०४८ अनुसार शुल्क नतिरी जोखिम ग्रहण गर्न पाइँदैन।

यसैगरी सोही कम्पनीका अर्का उपाध्यक्ष लक्ष्मण श्रेष्ठसँग सम्बन्धित सूर्य कार्पेट, कालिञ्चोक ट्रेड कन्सर्न र सूर्य पस्मिनाको विमा लगातार तीन वर्ष उधारोमा नवीकरण गरिएको अध्ययनमा देखिएको थियो। समितिले कम्पनीमा गरेको स्थलगत निरीक्षणका क्रममा ठूलो परिमाणमा दावी भुक्तानी गर्न बाँकी रहेको पाइएको थियो। आव २०५८/५९ सम्म ३ सय ६१ विमालेखको दावी भुक्तानी गर्न बाँकी थियो। सर्भेयरले अन्तिम प्रतिवेदन बुझाएको ३५ दिनभित्र दावी भुक्तानी गर्नुपर्ने नियम छ। कम्पनीले तिर्नुपर्ने दावी त्यहीँका कर्मचारीले बुझेको उदाहरण पनि छ।

यसबाहेक युनाइटेड इन्सुरेन्स कम्पनीले पनि अग्रिम विमा शुल्क प्राप्त नगरी उधारोमा विमालेख (पोलिसी) निष्काशन गरेको तथा सञ्चालकहरूले कम्पनीको सम्पत्ति र पूँजी दुरुपयोग गरेको पुष्टि समितिको स्थलगत निरीक्षण प्रतिवेदनले गरेको छ। यसअनुसार कम्पनीले उठाउन बाँकी ऋण १ करोड २८ लाख रुपैयाँ थियो, जसमध्ये सञ्चालक तथा व्यवस्थापकसँग सम्बन्धित व्यवसायबाट ७५ लाख असुल गर्नुपर्ने विवरण समितिको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। यसबाहेक विमा कम्पनीहरूले संस्थापक सञ्चालक र सर्वसाधारणलाई फरकफरक छुट दिने गरेका छन्। यस्तो छुट धेरैजसो सञ्चालकहरूले बढी उपयोग गर्दै आएका छन् भने सर्वसाधारणको हातमा छुट सुविधा पर्दैन नपर्ने वा परे पनि अत्यन्त न्यून मात्र पाउने गरेको पाइएको छ।

कोष्ठक: १

विमा कम्पनीमा संलग्न व्यक्ति वा व्यापारिक घराना

हिमालयन जनरल इन्सुरेन्स	हिमालयशमसेर राणा
युनाइटेड इन्सुरेन्स	चौधरी गुप
एभरेस्ट इन्सुरेन्स	खेतान गुप
नेको इन्सुरेन्स	दिपमणि राजभण्डारी
सगरमाथा इन्सुरेन्स	ज्योती गुप
एलाइन्स इन्सुरेन्स	बिके श्रेष्ठ
एनबी इन्सुरेन्स	एनबी गुप
नेपाल लाइफ इन्सुरेन्स	सांघाई गुप
लाइफ इन्सुरेन्स कर्पोरेसन	विशाल गुप/भारतीय लगानी
प्रुडेन्सियल इन्सुरेन्स	विशाल गुप

चिलुवालको जीवन बिमा रकम भुक्तानीमा विवाद

ग्राहकलाई दिने सेवा विस्तारमा प्रतिस्पर्धा हुनुपर्नेमा कम्पनीहरूले उधारो कारोबारलाई मात्र प्रोत्साहित गर्दै आएका छन्। एउटा कम्पनीले उधारोमा सेवा दिएपछि बजारमा टिक्न आफूले पनि यसलाई पछ्याउनु परेको कम्पनीहरूको दाबी छ। यस आधारमा नेपालको बिमा बजार गैर-प्रतिस्पर्धातर्फ अग्रसर बन्दै गएको पाइन्छ। उधारो बिमाको दाबी भुक्तानी गर्न कानूनले मिल्दैन। तर पहुँचवालाहरूले नियम-कानूनको परिधि तोडेर भुक्तानी लिइरहेका छन्। सर्वसाधारण उपभोक्ता भने यसको मारमा परिरहेका छन्।

सहकारी संस्था

च्याउसरी उम्निएका सहकारी संस्थाहरूको उपस्थिति नेपाली वित्त बजारको अर्को नयाँ आयाम हो। सीमित व्यक्ति मिलेर सहकारी संस्था खोल्ने र सदस्यहरूले वचत गरी आवश्यक कर्जासमेत लिने यसको प्रमुख ध्येय हो। नेपालको सहकारी आन्दोलनको उठान सकारात्मक धारबाट भए पनि अहिलेसम्म यसको अवस्था अत्यन्त अनियन्त्रित छ। टोल/टोलमा सहकारी संस्था खुलेका छन्। केही अधिसम्म सहकारी संस्थाहरूले फाइनेन्स शब्द जोडेर आफ्नो प्रचार प्रसार गर्थे, जसबाट उपभोक्ता भुक्तिको स्वभाविक हो। यसमा अहिले केही हदसम्म नियन्त्रण गरिएको छ।

आफ्ना सदस्यबाट मात्र नभएर सर्वसाधारणसँग पनि पैसा उठाएर खातामा जम्मा गर्न लगाउने प्रवृत्ति अधिकांश सहकारी संस्थामा छ। यसआधारमा खुद्रा पसललेखि व्यापारिक घरानाका व्यक्तिहरूसमेत सहकारी संस्था स्थापनामा संलग्न छन्। पैसा जम्मा गरेर भाग्ने नियत नभए पनि अनुभव नभएका व्यक्तिहरूले सहकारी संस्था सञ्चालन गरिरहेकाले त्यसको प्रत्यक्ष मारमा उपभोक्ता पर्दै आएका छन्। नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वीकृतिमा सञ्चालित ३४ वटा सहकारी संस्थालाई हिसाब नगर्ने हो भने बाँकी अधिकांशको अवस्था डरलाग्दो देखिन्छ।

सहकारी संस्थाहरूले वित्तीय कारोबार गर्न राष्ट्र बैंकबाट स्वीकृति लिनुपर्छ। यी संस्थाहरू राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड र सहकारी विभागप्रति जवाफदेही हुन्छन्। तर यी निकायको कमजोर अनुगमनका कारण प्रायः सबैले स्वीकृतिबिना नै र सहकारी नीति तथा सिद्धान्त विपरीत कारोबार गरिरहेका छन्। जसले गर्दा यी संस्थामा वचत गर्ने गरिब निक्षेपकर्ताको हित सुनिश्चित कसरी गर्ने र कसले गर्ने भन्ने कुरा अहिले मुख्य चुनौतिको विषय बनेको छ। दैनिक २० रुपैयाँसम्म पनि जम्मा गर्ने वर्गमा रहेका साना निक्षेपकर्ताहरूको करोडौं रकम लिएर भाग्दा पनि समात्ने र कारवाही गरी निक्षेपकर्ताहरूलाई राहत दिन सक्ने जिम्मेवार निकाय छैन। अर्कोतर्फ संस्थामा जम्मा भएको निक्षेप र कर्जा लगानीबीचको अनुपात सन्तुलित बनाउन नसक्दा अधिकांश सहकारी संस्था भाग्न बाध्य भएका हुन्। पर्याप्त मात्रामा नगद मौज्जात नराखी जथाभावी कर्जा लगानी गर्नाले यिनीहरू समस्यामा परेका देखिन्छन्। फलस्वरूप सहकारीमा वचत गर्ने व्यक्तिले आफूले चाहेकावेला आफ्नो पैसासमेत भिक्त नसक्ने अवस्था देखिन्छ। कतिपय अवस्थामा त एकैपल्ट धेरै सदस्यहरू रकम भिक्त आएपछि सञ्चालक फरार हुने गरेका उदाहरण पनि भेटिन्छन्।

वि.सं. २०६० फागुन ३ गते माओवादी आक्रमणमा मारिएका नेपाल माओवादी पीडितसंघका तत्कालिन अध्यक्ष गणेश चिलुवालको जीवन बिमा रकम भुक्तानीमा विवाद खडा भएको छ। अमेरिकन लाइफ इन्सुरेन्स कम्पनी (एलिको) ले दिवंगत चिलुवालको जीवन बिमा पोलिसी अस्वीकृत भएको कारण देखाउँदै रकम भुक्तान गर्न नमानेपछि विवाद उब्जेको हो। लमजुङको धमेलीकुवा-२ का बासिन्दा चिलुवालले एलिकोमा २५ लाख रुपैयाँको बिमा गराएका थिए। यसमा १५ लाखको जीवन बिमा र १० लाखको व्यक्तिगत दूर्घटना बिमा छन्। उनले वि.सं. २०६० कात्तिक १५ गते अग्रिम प्रिमियमका रूपमा १ लाख २७ हजार ५ सय रुपैयाँ समेत कम्पनीलाई बुझाइसकेका थिए भन्ने कुरा एलिकोले दिएको रसिद नम्बर २३०५० बाट ज्ञात हुन्छ।

चिलुवालको हत्या भएपछि चिलुवालकी विधवा सावित्राले स्वर्गीय पतिको जीवन बिमा रकम दाबी गर्दै फागुन २६ गते नै कम्पनीमा जाँदा उनको 'पोलिसी' पुस १५ गते नै अस्वीकृत गरिएको र सो कुराको जानकारी चिलुवाललाई पहिले नै गराइसकेको हुँदा अस्वीकृत पोलिसी' रकम भुक्तान गर्न नमिल्ने जवाफ कम्पनीले दिएको हुँदा पीडित पक्षले विमित रकम भुक्तानीको लागि बिमा समितिमा उजुरी गरेको छ।

स्मरण रहोस्, कुनै पनि कम्पनीले सुरुमा अग्रिम प्रिमियम असुल गरिसकेपछि जोखिम ग्रहण गर्न नमिल्ने भनी पोलिसी अस्वीकृत गर्न पाउँदैन। बिमा ऐन, २०४५ अनुसार प्रिमियम प्राप्त भएपछि स्वतः जोखिम ग्रहण गरेको ठहर्छ।

स्रोत: कान्तिपुर, ६ जेठ २०६१

उपसंहार

वित्तीयक्षेत्रको उदारीकरणपछि वाणिज्य बैंकहरूमा जुन किसिमको संख्यात्मक वृद्धि भइरहेको छ, त्यहीरूपमा गुणात्मक सुधार हुन सकेको छैन। शहरीक्षेत्रमा सीमित बैंकिङ कारोबार र विभिन्न किसिमका व्यावसायिक गुटबन्दीले यो क्षेत्र प्रभावित छ। बजार प्रतिस्पर्धालगायत विषयमा उपभोक्ता अधिकार सुनिश्चित गर्न बनेको उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ र नियमावलीले सबै किसिमका व्यापारिक गुटबन्दीमा रोक लगाए पनि यसको प्रभाव बैंकिङक्षेत्रमा देखिन सकेको छैन। एकातिर उपभोक्ता अधिकार सुनिश्चित गर्ने जिम्मेवारी उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयको काँधमा छ भने अर्कोतिर वाणिज्य बैंकहरू अर्थ मन्त्रालय र सीधा नेपाल राष्ट्र बैंक मातहत पर्छन्। त्यसैले, व्यवहारिकरूपमा हेर्दा यस क्षेत्रमा हुने कुनै पनि किसिमका गुटबन्दीलगायत अवाञ्छित व्यापारिक क्रियाकलापको नियन्त्रणका लागि उपभोक्ता संरक्षण ऐनले काम गर्लाजस्तो देखिँदैन।

ग्रामीणक्षेत्रसम्म बैकिङ सेवाको पुग्न नसकेकाले सरकारको गरिबी निवारणको लक्ष्यमा यसले खासै सकारात्मक प्रभाव पार्न सकेको छैन । धितो राख्ने क्षमता नभएका गरिब समुदायका लागि बिनाधितो ऋण दिने, सहूलियत ब्याजदरमा कर्जा प्रवाह गर्नेलगायत गरिबमुखी कार्यक्रममा वाणिज्य बैकहरूबीच प्रतिस्पर्धा हुन अझै बाँकी छ । सेवा प्रवाहदर्प संयुक्त लगानीका वाणिज्य बैकहरूले बढी रकम निक्षेप राखेलाई मात्र विशेष सुविधा दिने अवस्था सिर्जना गरेका छन् । संस्थापक र अन्य लगानीकर्ताको वर्ग विभेद पनि निरन्तर कायम छ । नेपाल राष्ट्र बैकका हालैका निर्देशनहरूले बैक तथा वित्तीय संस्थाका सञ्चालक समितिलाई बढी जिम्मेदार बनाउने राम्रो कार्य गरेको छ । त्यसनिमित्त सञ्चालक समिति गठनको परम्परागत सोचाईमा पनि परिवर्तन ल्याउनुपर्छ । पूरा वा आंशिक कार्यशील सञ्चालकहरू नियुक्त गर्ने चलन ल्याउनु आवश्यक छ ।

त्यस्तै, वित्त कम्पनीहरूबीच आपसी अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाका कारण क्षमता नभएका व्यक्तिलाई समेत सवारी साधनलगायत घरायसी उपभोगका सामान खरिदमा दबाव दिने गरेको पाइएको छ । यसबाट कम्पनीको लगानी डुब्नेमात्र होइन, वास्तविक उपभोक्ता सेवा पाउनबाट वञ्चित रहनुपर्ने अवस्थासमेत विद्यमान छ । बिमा कम्पनीहरू पनि सर्वसाधारणको हितका लागि भन्दा आफ्नै सञ्चालक समितिका सदस्यहरूको स्वार्थबाट बढी प्रेरित हुने गरेका छन् । यसले स्वस्थ व्यवसायिक वातावरण तयार हुन सकेको छैन । सहकारी संस्थाहरूमाथिको फितलो अनुगमनका कारण यस्ता थुप्रै संस्था रातारात भागेर सर्वसाधारणले करोडौं रकम डुवाएका प्रशस्त उदाहरण छन् ।

शुभाव

- वाणिज्य बैकहरूको प्रतिस्पर्धा नियमित गर्न छुट्टै ऐन लागू हुनुपर्ने ।
- ब्याजदर र विदेशी विनिमय दर निर्धारणमा वाणिज्य बैकहरूको कार्टेल तोडी स्वस्थ प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण तयार गर्नुपर्ने ।
- तत्कालका लागि छुट्टै ऐन नबनेसम्म वाणिज्य बैकहरूबीच स्वस्थ प्रतिस्पर्धा कायम गराउन नेपाल राष्ट्र बैक र उपभोक्ता हित संरक्षण गर्नमा केन्द्रित वाणिज्य विभागबीच विशेष समन्वय कायम हुनुपर्ने ।
- बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूको स्थापना नीतिलाई अझै खुकुलो पारी संस्थापक लगानीकर्ताहरूको लगानीको तरलताको यथोचित व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- अझै पनि ८० प्रतिशत सम्भावित व्यक्ति बिमाको दायराभित्र आउन बाँकी रहेको परिप्रेक्ष्यमा व्यापक जनप्रचारप्रसारमा जोड दिनुपर्ने । आफू संलग्न कम्पनीहरूलाई गैरकानूनीरूपमा उधारो दिने बिमा कारोबारलाई निरुत्साहित गर्नुपर्ने ।
- सहकारी संस्थाहरूलाई सहकारीको मुलभूत सिद्धान्तअनुरूप हिंडाई सो अनुसार भए नभएको सम्बन्धमा प्रभावकारी अनुगमन तथा निगरानी गर्नुपर्ने र सर्वसाधारणलाई समेत सहकारीको सम्बन्धमा ज्ञान दिनुपर्ने । ■

सन्दर्भ सामग्री

- आचार्य, केशव, नरबहादुर थापा र शिव शर्मा. १९९८. नेपालमा आर्थिक उदारीकरण, राष्ट्रिय श्रम प्रतिष्ठान र अक्सफाम ।
- उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४
- कान्तिपुर. २०५८. नेपाल राष्ट्र बैकको वार्षिकोत्सव विशेष सामग्री, काठमाडौं
- कान्तिपुर बैनिकमा विभिन्न समयमा प्रकाशित वाणिज्य बैकहरूको प्रतिस्पर्धासम्बन्धी समाचारहरू
- घिमिरे, विजय. २०६०. 'विकसित बैक', कान्तिपुर, दिव्य १२ वर्ष विशेषांक, काठमाडौं
- नेपाल राष्ट्र बैक. २०६०. उदारीकरणपछि वित्तीयक्षेत्रमा परेको प्रभाव, काठमाडौं
- न्यौपाने, सञ्जय. २०६१. 'वाणिज्य बैकहरूको सेवा प्रवाहमा भइरहेको वृद्धि', कान्तिपुर, काठमाडौं
- बिमा समिति. २०६०. युनाइटेड इन्सुरेन्सको स्थलगत निरीक्षण प्रतिवेदन, काठमाडौं
- बिमा समिति. २०६०. एलायन्स इन्सुरेन्सको स्थलगत निरीक्षण प्रतिवेदन, काठमाडौं
- राई, ओमआस्था. २०६०. 'ग्रामीण क्षेत्रमा निजी बैकहरूको आँखा', समय, राष्ट्रिय पाक्षिक, ३१ वैशाख २०६०, काठमाडौं
- सापकोटा, नारायण. २०६०. 'उदारीकरणपछि वित्तीयक्षेत्रमा परेको प्रभाव', राजधानी, काठमाडौं
- Stewart, Taimoon et al. 2003. *An Empirical Examination of Competition Issues in Selected Caricom Countries: Towards Policy Formulation (Final Draft)*, SALISES, University of West Indies, St. Augustine

सावतीको स्थापना १९९४ मा दक्षिण एशियाका गैर-सरकारी संस्थाहरूको संयुक्त प्रयासबाट भएको हो । सावती उदारीकरण, विश्वव्यापीकरण र विश्व व्यापार संगठन (डब्ल्यूटीओ) सँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरूमा सम्बन्धित सरोकारवालाको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले खडा भएको क्षेत्रीय सञ्जाल हो । दक्षिण एशियाली राष्ट्रका ११ वटा संस्थाहरू सदस्य रहेको सावतीले प्रतिस्पर्धा नीति तथा कानूनका विषयमा समेत वकालत गर्दै आएको छ ।

यो जानकारीपत्र सावतीद्वारा प्रतिस्पर्धा शिक्षण तथा जागरण कार्यक्रमअन्तर्गत बेलायती अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग (डिएफआइडी) को सहयोगमा प्रकाशित गरिएको हो । जानकारीपत्र तयार गर्नु हुने सुदिप श्रेष्ठ तथा टिप्पणी सहित अमृत्य सुभाव दिनुहुने डा. पुष्पराज राजकर्णिकारलाई संस्थाका तर्फबाट धन्यवाद ज्ञापन गरिन्छ । यस जानकारीपत्रमा व्यक्त गरिएका विचार तथा मान्यता लेखककै हुन् । सम्पादक: ध्रुवेशचन्द्र रेग्मी, मुद्रक: मोडर्न प्रिन्टिङ प्रेस ।